

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«Кордуба»

М.М.КОРДУБА

НАЙВАЖЛИВІШИЙ МОМЕНТ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті М.Кордуби висвітлюється роль і значення литовської доби як ключового, або «найважливішого», моменту/періоду в історії України. Висунуто й обґрунтовано тезу, що саме входження південно-західних земель Русі до складу Великого князівства Литовського впродовж другої половини XIV ст. і відрив їх від інших руських теренів стало найважливішим чинником у формуванні української нації.

Ключові слова: історія України, литовська доба, формування української нації, Велике князівство Литовське, українська історіографія, Кордуба.

Маркування історичного часу побутує практично в будь-якій концептуалізації минувшини, позаяк надає певний смисл тій або іншій конструкції історика чи вченого-гумантарія. Власне, за координатами відповідного темпорального означення історичного руху проступають не тільки сконструйовані образи історії, адресовані широкому загалові, а й спосіб та структури мислення інтелектуала.

Зауважимо, що темпоральне представлення минувшини нерозривно пов'язане з тією чи іншою рецепцією сучасності, точніше з тими конкуруючими версіями її осягнення, котрі побутують на культурному полі соціогуманітаристики. Із такої перспективи маркування історичного часу постає не тільки як вислід наукового аналізу, а і як певний вибір якоїсь із багатоманітних варіацій сприйняття тодішньої сучасності, її настанов, викликів, запитів та суперечностей.

Сучасність наприкінці 1920-х рр. мала складну конфігурацію барв, відтінків і тонів, в якій рефлексії щодо культурної й духовної кризи сполучалися з травматичними почуттями недавньої світової війни та руйнівних революційних лихоліть. Водночас тодішні практики масової людини дедалі сильніше втягувалися в орбіту масштабних соціально-політичних проектів, які плекали післявоєнні режими в Німеччині та радянській Росії, котрі обіцяли/проорокували/анонсували кардинальні темпоральні перетворення – «нову добу» світової історії.

Тож спостереження, устремління й думки очевидця-сучасника міжвоєнних 1920-х рр. волею-неволею циркулювали, розгорталися, вибудовувалися навколо перехідного стану тогочасного буття. Зрештою відчуття транзитності ситуації, особливо у світлі світової економічної кризи 1929–1933 рр., будь-що-будь продукувало розуміння того, що тодішня історична доба добігає свого кінця. Натомість розмиті перспективи чи

контури новітньої епохи тільки-но проглядалися в первісних рефлексіях інтелектуалів міжвоєнного часу.

Видається, що саме ці темпоральні настрої та почування, пов'язані з осягненням проміжного, перехідного, транзитного сприйняття тодішньої сучасності, кінець-кінцем і спричинилися до нових запитів на ниві минувшини, зокрема до висунення того питання, котре М.Кордуба сформулював із перспективи рубежу 1920–1930-х рр.: який момент/період був найважливішим в історії України?

Мирон Кордуба (1876–1947 рр.) належав до кола найближчих і найцікавіших учнів галицької історичної школи М.Грушевського, зокрема мав неабиякий публіцистичний хист і, заразом, вирізнявся схильністю до філософських та методологічних рефлексій на теренах історичної науки¹. Про це свідчать його огляди західноєвропейської наукової літератури, в яких автор доволі своєрідно коментував, аналізував нові тенденції на ниві тогочасної соціогуманітаристики, як-от неокантіанство, психологізація та соціологізація історії тощо². Згодом М.Кордуба опублікував і власний курс із методології історії, виданий літографічним способом³.

Утім, попри означені наукові зацікавлення, практики М.Кордуби як історика були здебільшого пов'язані з минувиною Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст., початками козацтва, дипломатичною історією доби Б.Хмельницького, історичною географією та регіональною історією Буковини, Галичини, Холмщини, Підляшшя та ін. Загалом М.Кордуба як учений вирізнявся своєрідним, точніше багат шаровим, аналітичним способом мислення, що сполучав пильне око джерелознавця, котрий здобув вишкіл у такого метра, як М.Грушевський, бібліографа-систематика з універсальними евристичними зацікавленнями й неабиякою працездатністю⁴, інтенції

¹ Див. докл. про М.Кордубу: *Пріцак О.* Мирон Кордуба і його життя // Дзвін (Львів). – 1990. – №7. – С.144–146; *Федорів І.О.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – 127 с.; *Юсова Н.* Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.4. – К., 2004. – С.383–401; *Великопольська У.* Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії»: спроба аналізу // Вісник Львівського національного університету: Серія: Історична. – Вип.39/40. – Л., 2005. – С.628–640; *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба: основні напрями наукових досліджень // *Його ж.* Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л., 2007. – С.591–594; *Його ж.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Там само. – С.599–606; *Піх О.М.* Картотека Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»: структура та принципи складання // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.176–183; *Кульчицька Т.Ю.* Мирон Кордуба: історико-біобібліографічне дослідження. – Л., 2012. – 236 с.; *Піх О.* Мирон Кордуба (1876–1947). – Л., 2012. – 72 с.; *Батюк Т.* Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина» // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія: Історичні науки. – Вип.20. – Острогож, 2013. – С.147–151 та ін.

² *Кордуба М.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки Наукового товариства Шевченка (Львів). – Т.22. – Л., 1898. – С.1–6; *Його ж.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Там само. – Т.28. – Л., 1899. – С.1–12; *Його ж.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Там само. – Т.37. – Л., 1900. – С.1–7.

³ *Кордуба М.* Методологія історії: Виклади 1921/22. – Л., 1922. – 47 с.

⁴ На початку 1950-х рр. у рамках кампанії з відзначення 300-ліття «возз'єднання» АН УРСР намагалася придбати у спадкоємців М.Кордуби, котрого в повоєнний час цькували як учня М.Грушевського та прихильника «українського буржуазного націоналізму», унікальну бібліографічну картотеку з історії України. У робочому варіанті кошторису Інституту історії України АН УРСР, складеного на заходи до майбутнього ювілею «возз'єднання України з Росією» від

вченого-концептуаліста, який добре володів (і писав!) кількома іноземними мовами – французькою, німецькою, італійською, польською, мав надзвичайно широкий горизонт методологічних й історіософських уявлень.

Зрештою, мікроскопічні уваги М.Кордуби до джерельних нюансів і фактографічних деталей у розрізі певного історичного контексту сполучалися в його студіях із вельми широким і багатоманітним розумінням історичної макроперспективи, зіпертим на солідні методологічні підвалини. Недаремно в текстах М.Кордуби, зокрема його історіографічних і біографічних розвідках, бібліографічних замітках та рецензійних статтях, віднаходимо чимало точних означень, проникливих спостережень і самобутніх узагальнень. Скажімо, саме М.Кордуба відзначив «абсолютний критицизм» як конструктивну особливість монументальної праці «Історія України-Руси» М.Грушевського⁵.

У цьому розрізі метафоричний запит про найважливіший момент в історії України, винесений М.Кордубою на поле української історіографії, значною мірою був виплеканий його науковими практиками як критика-рецензента й, заразом, дослідника-інтерпретатора «Історії України-Руси». Приміром, лише одна-єдина рецензійна студія М.Кордуби, присвячена «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси», склала майже 100 сторінок, себто у видовому плані була рецензією-монографією⁶.

Таким чином, дослідницькі запити М.Кордуби як інтерпретатора текстів М.Грушевського сполучилися з інтелектуальними й культурними настроями міжвоєнної доби, котра продукувала нові спроби маркування та концептуалізації історичного часу, передусім на ґрунті національної історії. Вірогідно, саме ці інтенції й спричинилися до гострої, масштабної та багаторічної дискусії, котра в різних виявах тривала від 1930 р. до 1943 р. – як на львівських, так і на пражських обширах⁷.

17 січня 1951 р., підписаному тодішнім завідуючим відділу археографії М.Петровським, її оцінювали у 25 тис. руб. Утім справа затягнулася, і на початку 1955 р. Президія АН УРСР просила Раду Міністрів республіки дозволити виплатити спадкоємцям історика за придбання його бібліографії (64 тис. карток) 15 тис. руб. (див. докл.: Плани роботи Інституту історії України АН УРСР, наукових співробітників та протоколи нарад з питань підготовки збірників до 300-річчя возз'єднання України з Росією та листування з Архівними управліннями МВС СРСР та УРСР, державними архівами і іншими установами з питань підготовки цих збірників (11 січня – 23 грудня 1951 р.) // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.297. – Арк.122, 162, 218; Клопотання Президії АН УРСР до РМ УРСР щодо виділення коштів на придбання бібліографії праць з історії України XIX – 30-х рр. XX ст., складеної професором М.М.Кордубою (28 січня 1955 р.) // Історія Національної академії наук України: 1951–1955 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, Т.В.Брязкало, Г.В.Індиченко. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2012. – С.631).

⁵ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – №12] // Український історик. – 1984. – №1/4. – С.40.

⁶ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskij M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv – L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č. 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č. 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S.605–1630)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Bd.VI. – Berlin, 1932. – S.36–60, 193–230, 358–385.

⁷ Про перебіг та позиції учасників цієї полеміки див. докл.: Kuczyński S.M. Czas i miejsce odgraniczenia się Ukrainców od Moskwiczów. – Warszawa, 1937. – 34 s.; Андрусак М. Етапи в розвитку української нації. – Прага, 1941. – 14 с.; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні: Кінець XIX – перша третина XX ст. – К.; Черкаси, 2001. – С.265–269; Юсова Н. Міркування

Зауважимо, що в полеміці щодо «найважливішого моменту» української історії взяли участь чимало відомих українських учених, як-от М.Андрусак, В.Заїкин, С.Наріжний, О.Пріцак, В.Сімович, М.Славинський, Ф.Слюсаренко, С.Смаль-Стоцький, О.Терлецький, П.Феденко, К.Чехович, М.Чубатий, С.Шелухин, В.Щербаківський та ін. До того ж М.Кордуба неодноразово відповідав своїм опонентам і повсякчас обстоював власну візію⁸. Та й проблематика дискусії належала до засадничих, ба навіть сакральних сюжетів конструювання, представлення будь-якої національної історії.

Тож запит, висунутий М.Кордубою, був влучним і актуальним, хоч перебіг полеміки продемонстрував поступове розмиття академічних мотивів, до яких від середини 1930-х рр. дедалі більше долучалися політичні устремління й ідеологічні розумування. О.Пріцак згадував про фінальний сплеск цієї полеміки:

«На жаль дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива. Коли мені попала в 1937 р. празька брошура, я старався вияснити в першу чергу питання, що таке нація взагалі і як сусіди – поляки, німці, французи і т.д. розв'язують питання про початки своїх націй... Моя більша праця на оту тему загинула в часи війни. Але збереглася коротка версія, яку я виголосив в Літературно-мистецькому клубі у Львові в 1943 р. і яка викликала другу дискусію про походження української нації. Після п'ятого засідання німецька окупаційна влада насильно припинила дискусію»⁹.

Так чи інакше, концептуальна пропозиція М.Кордуби, хоч і сприймалася багатьма тодішніми істориками доволі скептично, а часто-густо й відкидалася, проте безперечно спонукала замислитися щодо однієї з наріжних проблем конструювання історії України.

Архітектоніка невеличкої розвідки М.Кордуби вирізняється винятковою послідовністю, простотою та логічністю. Зокрема вступні уваги автора зорієнтовано на пояснення вмотивованості вибору історичного періоду для маркування, котрий тією чи іншою мірою тяжіє до відомої позитивістської теорії факторів, але дещо в модифікованому вигляді. Скажімо, саме у цьому руслі сприймаються міркування М.Кордуби про добір різних «категорій фактів» та їх «суми», що нагадують відомі думки М.Грушевського про перехрещування чи сполучення різних чинників.

Мирона Кордуби стосовно часу і обставин утворення української народності // *Ucraina Lithuanica*: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.1. – К., 2009. – С.197–215.

⁸ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Укр. Історично-Фільологічному Т-ву в Празі) // Діло (Львів). – 1930, 26 грудня. – №286. – С.2–3; *Його ж.* В обороні історичної правди // Літературно-науковий вістник. – Кн.5. – Л., 1931. – С.424–438; *Його ж.* Ще про найважливіший момент в історії України (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. – 1931, 18 лютого. – №36. – С.2; 19 лютого. – №37. – С.2–3; *Його ж.* Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України» (Акад. Степанови Смаль-Стоцькому у відповідь) // Літературно-науковий вістник. – Кн.10. – Л., 1931. – С.902–903; *Idem.* Die Entstehung der ukrainischen Nation // *Contributions a L'histoire de L'ukrainne au VII-e Congrès international des sciences historiques, Varsovie août 1933.* – Lèopol, 1933. – P.19–67 та ін.

⁹ *Пріцак О.* Мій шлях історика // *Його ж.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С.71.

Однак ідея поштовху («товчку»), так би мовити імпульсу, котрий кардинально трансформує еволюційний плин історії, помітно модернізує такий факторний підхід. Цей «товчок» М.Кордуба практично повністю ототожнює з Литовською державою, що «мов метеор наглим блиском заясніла на політичній виднокрузі східної Європи». Подальший виклад концентрується навколо аналізу політичної історії Литви та особливостей її «легкої», «небуденної», переважно мирної експансії на українських теренах. Урешті політичне буття Великого князівства Литовського в якийсь момент, за візією М.Кордуби, витворює «окремі світогляди, окремі психіки», що увінчується етнокультурним розколом, себто переломним історичним моментом або періодом творення нації. Більше того, М.Кордуба представляє історичну роль Литви як неодмінного конкурента Московщини у змаганні за киево-руську спадщину. У такому світлі «не може бути ніякого сумніву, що коли би Литва за Гедимина і Ольгерда не була захопила південно-західної Руси, зробила би се за кількадесять літ пізніше Московщина».

Зауважимо, що, аналізуючи можливі альтернативи, М.Кордуба хоч-не-хоч уживає гіпотетичні запити на ниві історії. Причому останні побутують не як попередні гіпотези, властиві позитивістському стилю мислення, а як відмінні варіації руху історії. На його думку, успіх московської експансії увінчався б етнокультурною та церковною одноманітністю, коли б замість трьох «руських народностей» існувала лише одна. Насамкінець історик наголошує, що жодні мовні відмінності не могли спричинити нових політичних, культурних і церковних змін такого масштабу, як той «поштовх», даний Литовською державою, котрий став «найважнішим моментом» в історії України.

У світлі «транзитних» тенденцій нашої сучасності, коли конструювання «національної історії» часто-густо сприймається як незаперечний анахронізм, але все одно залишається на порядку денному українського історієписання, передусім цікаві культурні та інтелектуальні практики, психологічні настрої й почування, котрі спричинилися до висунення концептуальної пропозиції М.Кордуби.

Автограф розвідки М.Кордуби «Найважніший момент в історії України» зберігається в особовому фонді історика в Державному архіві Львівської області (ф.Р-2923, спр.5)¹⁰. В «Українському історичному журналі» текст відтворюється за публікацією 1930 р.¹¹ Правопис і стилістичні особливості першопублікації збережено. Більшість друкарських огріхів виправлено без застережень. Долучено примітки історіографічного спрямування, а також пояснення рідковживаних або архаїчних слів. Тлумачення М.Кордуби щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹⁰ Див. докл.: *Великопольська У.* Особовий фонд Мирона Кордуби у Державному архіві Львівської області // *Вісник Прикарпатського університету: Серія: Історія.* – Вип.12/13. – Івано-Франківськ, 2007. – С.214.

¹¹ *Кордуба М.* Найважніший момент в історії України // *Літературно-науковий вістник.* – Кн.6. – Л., 1930. – С.539–546.

Коли шукати за найважливішим моментом в українській історії, виринають різні труднощі і сумніви. Перш за все, з якої категорії фактів брати сей найважливіший момент. Коли з чисто політичної, то може ним бути розгром Києва, як політичного осередка давньої Русі, ростовсько-суздальськими полчищами 1169 р., або упадок Галицько-Волинської держави 1340 р., або Переяславська умова 1654 р., або вкінці проголошення четвертого універсалу Українською Національною¹² Радою 1918 р. Коли з культурної, то звертає на себе увагу прийняття християнства з Царгороду кн. Володимиром і в звязку з сим хрещення цілої Русі, або культурно-освітній рух, що прокинувся на переломі XVI і XVII в. у Львові, Острозі, Києві і багатьох інших, дрібніших містах. Коли звужитися виключно на літературне поле, то можна би признати правильним те, що багато людей таким особливим моментом вважає появу Енеїди Котляревського¹³. Коли, вкінці, підходити до справи з економічної точки погляду, то найважливішим моментом може явитися відштовхнення Русі степовими ордами (Печенігами, Половцями, а вкінці Татарами) від берегів Чорного моря, що спричинило упадок торговельних взаємин з Візантією, або відкриття і початок експлуатації складів вугля та інших копалинних багатств в Донеччині і Криворіжжю. Але, коли зі всіх сих можливо – найважливіших моментів приходить-ся вибрати тільки один-одинокий, то тоді треба залишити односторонні підходи і глянути на справу зі загально-національного становища, котре міститиме в собі суму політичних, культурно-літературних і економічних моментів. Тоді стане ясним, що за найважливіший момент в історії України треба признати той, котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації. Таким моментом вважаємо відорвання північно-західних¹⁴ руських територій від звязку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.

Словянські племена, котрі стрічаємо у східній Європі на світанку нашої історії, отже Поляне, Деревляне, Сіверяне, Радимичі, Вятичі, Кривичі, Дреговичі і др., представляли собою завязки окремих етнографічних груп. Про се свідчить і наша літопись, котра навіть пробує подати характеристику окремих звичаїв та традицій кожного зі сих племен, се виявляє й археологія, вказуючи відмінні у поодиноких з них обряди похоронні, а й сучасна діалектологія пробує теперішні різниці між поодинокими говорами навіязати до сього давнього поділу на племена. І нема ніякого сумніву, що полишені самі собі сі Поляне, Деревляне, Сіверяне, Радимичі і др., дорогою природної еволюції були б розвинулися у стільки ж окремих словянських народностей. Та перешкодило

¹² Імовірно, друкарська помилка. Правильно – Центральною.

¹³ М.Грушевський, учитель М.Кордуби, присвятив вихід першого тому своєї «Історії України-Руси» (1898 р.) столітньому ювілеєві публікації перших трьох частин поеми І.Котляревського «Енеїда» (1798 р.) з очевидним символічним підтекстом. «Мені мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого відродження; нехай вона буде йому привітом» (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. – Т.1 [1-ше вид.]: До початку XI віка. – Л., 1898. – С.[1]*).

¹⁴ Імовірно, друкарська помилка. Правильно – «південно-західних».

сьому утворення руської держави. Руська держава, об'єднуючи всі сі східно-словянські племена у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення, а поширення християнства з його централістичною організацією церковною з київським митрополитом на чолі та введення староболгарської мови, як загальнолітературної, скували всі отсі племена ще сильніше до купи. Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація у повнім значінню сього слова, так скажім, культурна сфера. А хоча, після смерті Ярослава Мудрого, Руська держава розпадається на щораз то більше окремих князівства, то ідея політичної єдності через се не затрачується, находячи собі виразник, символ, у спільності династії, потомків кн. Володимира Святого, а часті переміни князів, їх вандрівки¹⁵ здебільшого разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинути місцевим партикуляризмам. Тим лекше, що оба инші об'єднуючі чинники, церковна організація і літературна мова, остають даліше в повній силі.

Щойно коло середини XII ст. виринають два сильніші, нові політичні осередки на двох противних кінцях великої Руси, котрих розвивається місцеве боярство і закріплюються окремі галузі потомків Володимира Святого, набираючи ціхи¹⁶ місцевих, льокальних династій. Один такий осередок повстає на південному заході, в Галичі, другий на північному сході, у Володимирі над Клязьмою. Цілковитий упадок Києва, давнього, об'єднуючого цілу Русь центру, пособляє дальшому розвою сього політичного дуалізму на Руси. Оба нові осередки швидко зростають в силу і підтягають під свій політичний вплив щораз більший круг сумежних земель. Галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю. Перший раз на переломі XII і XIII ст. за Романа Мстиславича, вдруге під кінець 4-го десятиліття XIII ст. за Данила. Але за першим разом передчасна смерть Романа і довга боротьба за його спадщину, за другим напад Монголів перервали сей процес і не дали йому завершитися.

Після нападу Монголів 1240 р. політично-державне життя на Подніпровю, в серці давньої Руси, зовсім занепадає. Населення зовсім, так сказати б, анархізується, відказується признавати княжу владу над собою і волисть, як каже літопись, «орати пшеницю і просо Татарам», значить давати Монголам данину, ніж нести ті обовязки, які накладало утримування свого князя і його дружини та урядників. Київське і Переяславське князівства зникають на довгі часи зовсім, Чернігівське також підупадає, а на його місце висувається на передове становисько Брянське, на північному сході в землі Вятичів. Подніпрове розпадається на дрібні «общини», котрими кермують місцеві бояри-дідичі, або ради громадських старшин. Наступає поворот до відносин, які панували перед утворенням Київської, Руської держави. Сей протикнязівський рух поширюється і далі на захід та захоплює східні землі Галицько-Волинської держави.

¹⁵ Мандрівки; тут: переходи.

¹⁶ Риси, ознаки.

Тільки з тяжким трудом вдалося кн. Данилові спинити сей рух і в сім лежить його головна заслуга, що зумів свою державу зберегти від анархізації. Але розширити держави далі на схід не дозволили Татари. Після його смерті Волинь на якийсь час відокремлюється, а хоч опісля знову приєднується, Галицько-Волинська держава тратить давній розмах і значіння, а з вимерттям династії 1340 р. стає предметом боротьби сусідів.

В той час на півночі виступила нова сила, що мов метеор наглим блеском заясніла на політичній виднокрузі східної Європи. Була се Литовська держава. Найбільше культурно відсталі і найдовше поганські зі всіх індо-германських груп Європи, литовські племена почали об'єднуватися до державного життя під проводом кн. Мендовга, сучасника Данила. Се сталося під впливом великої небезпеки, яка їм грозила з боку німецького Марійського лицарського ордену, спровадженого у першій половині XIII ст. польським князем Конрадом Мазовецьким для боротьби з поганськими Прусаками, котрі жили між долиною Вислою та Німаном і етнічно були пов'язані з Литовцями. Розгромивши в доволі короткі часі і майже зовсім вигубивши Прусаків, Марійський орден став над Німаном і готувався теж саме зробити з Литовцями. Се й штовхнуло литовські племена до спільної оборони і до організації держави. Нова держава зараз при самих початках самого існування виявила незвичайну експанзивність. Вже Мендовг не вдовольнявся об'єднанням самих тільки литовських племен, але загорнув цілий ряд дрібних руських князівств у стоковищі¹⁷ Прип'яті і Березини та став посягати і по далішні руські землі. Хоча спершу експанзія Литовської держави була звернена по лінії найменшого опору на схід, де не було ніякої більшої сили, котра могла би їй протиставитися, південні сусіди Литви, галицько-волинські князі, зміркували, що сей розріст Литви може стати їм небезпечним і пробували його спинити. Та се їм не вдалося. Не вдалася також комбінація через династичні зв'язки литовський престіл придбати для галицько-волинських Романовичів. Щоправда, один зі синів Данила, Шварно, одружившись з дочкою великого князя литовського, засів на короткий час на литовському престолі, але його скоро смерть допомогла литовській династії відібрати владу назад. Справа покінчилася тим, що Романовичі не тільки не заволоділи литовським престолом, ані не поспіли спинити розросту литовської держави, але з початком XIV в. ще й самі втратили до неї берестейсько-дорогичинську волость над долиною Бугу.

Після коротких внутрішніх заколотів під кінець XIII в., Литва, найшовши в особі Гедимина спосібного і енергійного правителя, вступає в XIV в. з новим розгоном на дальший шлях завойовань руських земель. Ще в останніх роках XIII-го, або в перших XIV ст. перейшла в її посідання ціла Турово-Пінщина. Гедимин загорнув¹⁸ значну частину давньої Деревлянської землі. Смерть Гедимина, основника нової литовської династії (1341 р.), майже зійшлася з вимерттям Романовичів у Галицько-Волинській державі (1340 р.). І в той же час, коли старший син Гедимина, Ольгерд, йде далі шляхом свого батька в поширюванні меж Литви на схід, його менший брат Любарт виступає як

¹⁷ У басейні.

¹⁸ Опанував, підкорив.

претендент до Галицько-Волинського престолу і зводить завзяту боротьбу зі своїм суперником, польським королем Казимиром Великим та його союзником, угорським королем Людвигом Великим. Цілої спадщини після Романовичів захопити йому не вдалося, але кінець-кінців Волинь утримав у своїм посіданні. Тим часом Ольгерд загорнув Київ, де тоді саме панував нічим не замінний кн. Федір, невідомо з якого роду, і осадив там свого сина Володимира (ок. 1360 р.). Під владу Ольгерда перейшла і ціла Чернигівщина, по верхів'я Дніпра і Десни, значить разом зі значною частиною Смоленщини. Вкінці він відобрав від Татарів і Поділля над горішним Богом¹⁹ і Дністром, і посадив там своїх братаничів, князів Коріятовичів. Таким чином, під кінець XIV-го ст. всі білоруські і українські землі, за виїмкою тільки забраної Польщею Галицької землі, опинилися в межах Литовської держави. В останньому році цього століття (1399 р.) братанич Ольгерда Витовт посунувся аж до Ворскли у Полтавщину.

Отся небуденна експансія Литви відбувалася дуже легко, без великого напруження і без великої витрати сил. Також зовсім тихо, без розголосу. У сучасних джерелах стрічаємо тільки скупі відомості і глухі відгомони сього, так, що не маємо навіть спромоги докладно прослідити її поступовий хід у подробицях. Заняття величезних просторів давньої Русі було наслідком не стільки справжнього завойовання, скільки, так сказати б, певного роду мирної окупації, процесу, який тепер у модерній дипломатії зветься *pénétration pacifique*²⁰. Правду кажучи, Русі не було кому й так дуже боронити. Не мали до сього сили ані князики невеличких земель, на які роздробилася північно-західна²¹ Русь, ані тим менше занархізовані та розпорошковані на сільські общини території «татарських людей» на середнім Подніпров'ю та на Поділлі. Невеликий опір ставили й Татари, що вважалися фактичними зверхниками цих земель, бо Золота Орда сама в другій половині XIV ст. переживала тяжкі внутрішні кризи.

А втім литовська зверхність не дуже тяготіла над населенням загорнутих земель. Литовські володарі спершу трималися засади «мы старины не рушаемъ, а новины не уводимъ». Звичайно, та й то не все, замість дотеперішнього князика приходив новий, з литовської родини, та й тільки! Правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по-давньому. Одиноким новим тягарем, дотикаючим вищих верстов, був обов'язок воєнної служби, помочі у походах. Великі князі литовські починають вважати себе гейби наслідниками і спадкоємцями давніх київських і перебирають вже свідомо місію збирачів руських земель. Се виявляється у характеристичній заяві Ольгерда до магістра німецького Марійського лицарського ордену: «*Omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere*»²². Стоячи на значно нижчій ступені культури, ніж населення загорнутих руських земель, Литва починає словянщитися, рущитися. Литовські князі, розсажені по руських землях, дуже швидко приймають

¹⁹ Південний Буг.

²⁰ «Мирне проникнення» (фр.).

²¹ Імовірно, друкарська помилка. Правильно – «південно-західна».

²² «Уся Русь має належати до Литви» (лат.).

звичаї, побут, віру і мову своїх нових підданих. Сей вплив поширюється також і на корінну Литву, в першу чергу на великокняжий двір та литовську знать. Литовці не мали досі свого письменства і не витворили літературної мови, вважаючи свою народну мову простою, недостойною для вжитку вищих кругів. На Русі, як вже знаємо, загальнопринятою літературною мовою була церковнословянська мова, що виросла зі староболгарської. А що населення загорнених Литвою руських земель вживало у звичайному житті українсько-білоруських говорів, то в Литовській державі витворилася з часом окрема літературна мова, котра до церковнословянського підлога набрала прикмет сих живих говорів. Ся мова стає урядовою мовою Литовської держави, на ній видаються князівські грамоти, на ній списано законодавчий пам'ятник, т. зв. «Литовський статут» у всіх трьох редакціях, на ній вийшов перший переклад Біблії, зладжений доктором Франціском Скориною (раніший від Лютерового перекладу), катехізм Будного і др.

Одночасно переводиться ще одна зміна. Коли після монгольського погрому митрополити покинули опустілий Київ і перенеслися на північ, до Володимира над Клязмою, галицько-волинські князі вихіснували се²³ до заходів до заснування окремої митрополії в Галичі. Се їм і вдалося, але тільки на короткий час, бо з упадком Галицько-Волинської держави втратила і галицька митрополія свою підставу. Коли ж Литва заняла Київ, почала робити старання за поставлення окремого київського митрополита для тої Русі, що найшлася під її панованням. Після довгих старань і спроб вкінці досягнула свою мету в середині XV в. Так от до політичного відокремлення південно-західної Русі прилучується тепер ще і церковно-адміністративне. Відносини, що існують поза східними межами литовської держави, стають для руського населення сеї держави все більше чужими, тим паче, що і там вони змінюються, але у іншій напрямі. По обох боках кордону витворюються окремі світогляди, окремі психіки. Сі всі чинники зібрані разом спричинюють, що давня політично, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні часті. При сім населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість. Се наводить свій вираз не тільки в утворенню, як ми згадували щойно, спільної літературної мови, але й у цілій політичній і релігійно-церковній життєвості. Ще й значно пізніше, в середині XVII в., за Хмельниччини, в поняттях всеї козацької старшини Біла Русь вважається так само своя, козацька, українська, як і ціле Придніпрове, Поділля та Волинь, та до певної степені більш, ніж прим.[іром] Галичина. Так дивилися на сю справу і найближчі сусіди, і в польській мові назва Rusini ще донині в ширших кругах служить на означення Українців і Білорусинів разом.

Та вернім ще до XIV-го століття. В той самий час, що й Литва, почала свою експанзію ще одна держава на сході Європи. Була се Москва. Вела її не з таким розгоном, як Литовська держава, але зате незвичайно систематично і послідовно. Сучасник Гедимина, Іван I Каліта (оба умерли в тім самім 1348 р.) переніс з Володимира над Клязмою до Москви і великокняжий престіл,

²³ Скористалися цим.

і митрополичу резиденцію. Він вже поспів зібрати у своїх руках більшість земель між Окою і Волгою. Його внук, Дмитро Донской, провадить се діло даліше. Хитрістю, перетяганням боярів на свій бік, вимушеними записами, а де треба було, й силою, загортає сусідні князівства: Тверське, Ростовське, прилучає Калугу, Володимир над Клязмою. Ольгерд, що й собі хотів вмішати-ся в сі справи та виступив в обороні тверського князя, потерпів під Москвою невдачу. Дмитро вихіснував й ослаблення Золотої Орди і розгромив Татарів над горішнім Доном. Син Дмитра, Василь I, забирає Муром, Суздаль, Нижній Новгород. В той сам час Литва, покінчивши завойовання південно-західної Руси, звернула більшу увагу на північ, куди поширювалася Московщина. Обі держави стараються, мов на перегони одна перед другою, захопити вільні ще простори східної Європи. За вплив над Псковом та Новгородом приходить між Василем I і Витовтом до гострого конфлікту і війни, яка на якийсь час паралізує заборчність²⁴ обох сторін. Відтак, коло середини XV в., за Василя II Тьомного вибухають в Московській державі внутрішні усобиці. Але вже син і наслідник Василя II, Іван III, починає зі здвоєною енергією нову добу московської експанзії. Він загортає решту приволзьких земель, відтак Псков і Новгород з його величезними посілками в стоковищі Ледового моря, а митрополит Зосима проголошує його в 1492 р. «государем й самодержцем всея Руси». Москва підхоплює клич Ольгерда «*omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere*», вставляючи замість «*ad Letwinos*» слова «*ad Moscoviam*» і найближчі століття програмою її політики стає змагання до відобрання південно-західних руських земель від Литовсько-Польської держави.

Тому не може бути ніякого сумніву, що коли би Литва за Гедимина і Ольгерда не була захопила південно-західної Руси, зробила би се за кілька-десять літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давна Русь, вернула би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність. Тільки керма всіма сими чинниками находилася би вже не в Києві, але в Москві. Тоді нинішня етнографічна карта східної Європи виглядала би зовсім інакше. Не було би трьох руських народностей, тільки одна. Міг би хто завважити, що все ж таки остали би діалектичні різниці між велико-, мало- і білоруськими говорами, які, розвиваючися все даліше, з часом довели б до поділу на окремі нації. Та таке припущення дуже мало правдоподібне. Історія показує, що мова, хоч і є важним чинником у творенні націй, але не самотнім, і навіть не найважливішим, що існують ще й інші чинники, котрі мають нераз більше рішучий вплив на розвій сього процесу, а саме уклад політичних відносин і в звязку із сим спільність або різність історичної минувшини та традицій, релігійно-церковні справи і культурні впливи. Язикові різниці між народними говорами поодиноких німецьких племен є подекуди більші, ніж між поодинокими словянськими мовами, а все ж таки німецька нація остала одна, неподільна, завдяки політичному об'єднанню в тисячлітній «Римській Імперії німецької нації» (*Römisches Reich deutscher Nation*) та спільно витвореній культурі. Яку важну роль відіграв

²⁴ Агресивність, заповзятливість, енергійність.

тут політичний чинник, класичним прикладом [є] Голяндія. Голяндська мова, се ніщо інше, як північнонімецький говір (Plattdeutsch). Одначе Нідерланди вже від самого початку в Німецькій Імперії займали відокремлене становище, а в XIV в. зовсім відділилися, увійшовши в зв'язок з Бургундією, з початком XVI-го в. попали під владу Еспанії, а вкінці стали зовсім самостійними; в зв'язку із сим витворилася окрема голяндська літературна мова і Голяндці творять нині окрему націю. Або возмім Сербів і Хорватів. Одні і другі мають спільну літературну мову, але тому, що Хорватія вже під кінець XI в. попала під пановання Угорщини і Венеції, котрі втягнули її в сферу західноєвропейської культури, і приняла римо-католицьку віру, а Сербія приняла грецьку віру і оставала під верховною владою та впливами Візантії, пізніше Туреччини, то се відчуило населення обох сил земель так від себе, що нині Хорвати і Сербі творять дві окремі нації і їхня злука у спільній Югославянській державі вже не заверне назад колеса історичного розвитку. А тепер на наших очах твориться в Зєдинених Державах північної Америки американська нація, окрема від англійської, хоча вживає англійської мови.

Всі отсі приклади потверджують нам, що рішаючим чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV в. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в сих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини, в нове, відмінне від давнішого, становище. Воно дало рішаючий товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації – і тому ми вважаємо сей момент за найважніший в українській історії.

In M.Korduba's article lightens up the role and significance of the Lithuanian era as a pillar, or the "most important" moment/period in the history of Ukraine. Author advances and grounds the thesis that the entrance of the South-Western lands of Kyiv Rus' to Grand Duchy of Lithuania during second half of 14th century and its isolation from other Russian lands became exactly the most dominant formation factor of Ukrainian nation.

Keywords: history of Ukraine, Lithuanian era, formation of the Ukrainian nation, Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian historiography, Korduba.

